

Onderwijs

Hoofdstuk 4 van De sociale staat van Nederland 2019, ISBN 978 90 377 0923 0

4 Onderwijs

Ralf Maslowski en Ria Vogels

- De stijging van het opleidingsniveau onder de Nederlandse bevolking zet verder door.
  - Het opleidingsniveau van vrouwen van 25-64 jaar ligt, na een inhaalslag van een groot aantal jaren, nu op hetzelfde niveau als dat van mannen. Jonge vrouwen hebben al een geruim aantal jaren een gemiddeld hoger opleidingsniveau dan jonge mannen.
  - Ook bij de bevolking met een migratieachtergrond stijgt het opleidingsniveau, al zitten tweedegeneratie-migrantenkinderen vaker in lagere onderwijstypen.
  - Overall in Europa stijgt het opleidingsniveau van jongvolwassenen; Nederland doet het beter dan het EU-gemiddelde.
  - Leerlingen volgen steeds vaker een hogere opleiding in het voortgezet onderwijs. Vooral de basisberoepsgerichte leerweg van het vmbo heeft te kampen met een sterke terugloop van leerlingenaantallen.
  - Het aantal jongeren tot 23 jaar dat zonder startkwalificatie het onderwijs verlaat, is de afgelopen tien jaar sterk gedaald, maar stijgt nu weer. Het aandeel is relatief het hoogst onder jongeren met een migratieachtergrond.
  - De ervaren schooldruk neemt toe, vooral onder leerlingen in het vwo. Leerlingen die meer schooldruk ervaren, ervaren ook meer psychosomatische klachten.
-

4.1 Meer maatwerk in het onderwijs

Het onderwijs dient toegesneden te zijn op het ontwikkelen van de talenten van leerlingen en studenten. In de afgelopen jaren heeft het beleid ingezet op het bevorderen van excellentie. Het kabinet-Rutte III zet dit voort. In het regeerakkoord *Vertrouwen in de toekomst* worden middelen vrijgemaakt om het onderwijs aan hoogbegaafden verder te intensiveren (kabinet-Rutte III 2017). Daarnaast ligt in het regeerakkoord, meer dan in voorgaande jaren, de nadruk op kansengelijkheid. Kinderen dienen een goede start te krijgen in het onderwijs. Hiertoe wordt onder meer de voor- en voorschoolse educatie geïntensiveerd. Zo zijn gemeenten vanaf 2020 verplicht om 16 uur per week aan voorschoolse educatie aan te bieden. Om kansenongelijkheid tegen te gaan wordt daarnaast de vorming van brede brugklassen in het voortgezet onderwijs gestimuleerd en worden experimenten rond de overgang van basis- naar voortgezet onderwijs ondersteund.

Ruimte voor maatwerk en flexibiliteit

De voornemens van het kabinet passen in de trend dat onderwijsinstellingen steeds meer moeten aansluiten bij de individuele behoeften van leerlingen en studenten (Van Casteren et al. 2017a, 2017b). In het voortgezet onderwijs heeft dit gestalte gekregen in de Wet op de onderwijstijd (Staatsblad 2015). Die houdt in dat met ingang van het schooljaar 2016/17 scholen alle leerlingen in de gelegenheid moeten stellen om een vmbo-, havo- of vwo-

programma te volgen met minimaal het aantal in de wet vastgelegde aantal uren. Voor individuele leerlingen kunnen zij hier echter van afwijken wanneer dit wenselijk is vanuit het oogpunt van excellentie, achterstanden of andere onderwijskundige redenen die om maatwerk vragen. Leerlingen kunnen een extra vak volgen, een vak op een hoger niveau volgen of versneld examen doen in een of meer vakken. In scholen waar een versneld of verrijkt vwo wordt aangeboden, bestaat de mogelijkheid voor leerlingen om hun opleiding in vijf jaar af te sluiten. Verder kunnen scholen hun leerlingen, naast het diploma en de cijferlijst, een plusdocument meegeven. Hierop zijn bijvoorbeeld succesvol afgeronde talentprogramma's, stages of specifieke vaardigheden van de leerling benoemd (vo-Raad 2019a, 2019b).

Deze mogelijkheden tot maatwerk beperken zich niet tot het voortgezet onderwijs. Onder het kabinet-Rutte II zijn in zowel het mbo als het hoger onderwijs mogelijkheden geboden om gefaseerd deel te nemen aan afzonderlijke opleidingsonderdelen (TK 2016/2017). Zo kunnen in het mbo werkenden en werkzoekenden arbeidsmarktrelevante delen van opleidingen volgen, die worden afgesloten met een certificaat. De verstrekte certificaten worden opgenomen in een diplomaregister, waarmee voor werkgevers inzichtelijk wordt gemaakt welke competenties de deelnemers hebben verworven. In het hbo zijn in 2016 in de sectoren techniek en ICT experimenten met vraagfinanciering gestart, die in 2017 zijn uitgebreid naar de sector zorg en welzijn. Werkenden betalen hierin niet langer collegegeld per studiejaar, maar per module en ontvangen daarbij een tegemoetkoming van de overheid in de vorm van een voucher. De pilots flexibilisering en de experimenten in het hbo beogen daarnaast ook meer ruimte te bieden aan studenten wat betreft studietempo, werkvormen en de volgorde waarin bepaalde onderdelen worden gevolgd.

Ongewenste gevolgen van maatwerk

Maar er zijn ook tegengeluiden. Maatwerk en differentiatie in het onderwijs zijn weliswaar nodig en wenselijk, maar het zou niet mogen doorslaan naar een volledig op het individu gerichte aanpak. De Onderwijsraad benadrukt dat het onderwijs naast het individuele belang van de leerling of student, ook een maatschappelijk en publiek belang behartigt (Onderwijsraad 2017). Scholen zijn er ook om leerlingen te leren om zich tot de ander te verhouden, te leren samenwerken, en om rekening met elkaar te leren houden. Dit stelt volgens de raad grenzen aan het centraal stellen van wat leerlingen en hun ouders van scholen kunnen verlangen. De raad vindt dat waar het maatschappelijk belang en het individuele belang botsen, het maatschappelijk belang van onderwijs het zwaarst moet wegen (Onderwijsraad 2019).

Ervaring en waardering van feitelijke veranderingen in het onderwijs

De sociale staat van Nederland besteedt dit jaar specifiek aandacht aan de relatie tussen objectieve en subjectieve maten van kwaliteit van leven. We willen kijken of er factoren zijn die mogelijk afbreuk doen aan de kwaliteit van leven. We richten ons daarom in dit hoofdstuk op de prestatiedruk bij leerlingen en studenten, en op de werkdruk van leraren en docenten. Een groot aantal jongeren tussen de 12 en 17 jaar vindt dat ze een druk leven

leiden (Bucx en Roeters 2018). Bijna de helft van de jongeren geeft aan dat het ook weleens te druk is, en een kwart van de jongeren voelt zich af en toe ook opgejaagd. Leraren en docenten vinden de werkdruk hoog, met gevoelens van stress en vermoeidheid als mogelijk gevolg (TNO 2019). Paragrafen 4.3 en 4.4 gaan hierop nader in aan de hand van zowel feitelijke als door leerlingen en leraren ervaren omstandigheden. Daaraan voorafgaand worden in paragraaf 4.2 enkele objectieve gegevens beschreven: het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking, voortijdige uitstroom van leerlingen en de deelname aan de verschillende schooltypen in het voortgezet onderwijs.

4.2 Het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking stijgt nog altijd gestaag

De onderwijsemancipatie in met name de tweede helft van de vorige eeuw heeft ertoe geleid dat iedereen onderwijs kon gaan volgen en naar vermogen een diploma kon halen. Vooral in die periode steeg het opleidingsniveau van de bevolking sterk met iedere nieuwe generatie gediplomeerden. Intussen hebben veel ouderen, die vaak nog een diploma hadden op basisniveau of op het niveau van lager of voorbereidend beroepsonderwijs, de arbeidsmarkt verlaten. Daardoor neemt het aandeel Nederlanders van 25-64 jaar met een startkwalificatie langzaam toe. Een startkwalificatie houdt in dat men een havo- of vwo-diploma heeft behaald, of een mbo-diploma op ten minste niveau 2. Een startkwalificatie is van groot belang voor de kansen op de arbeidsmarkt.

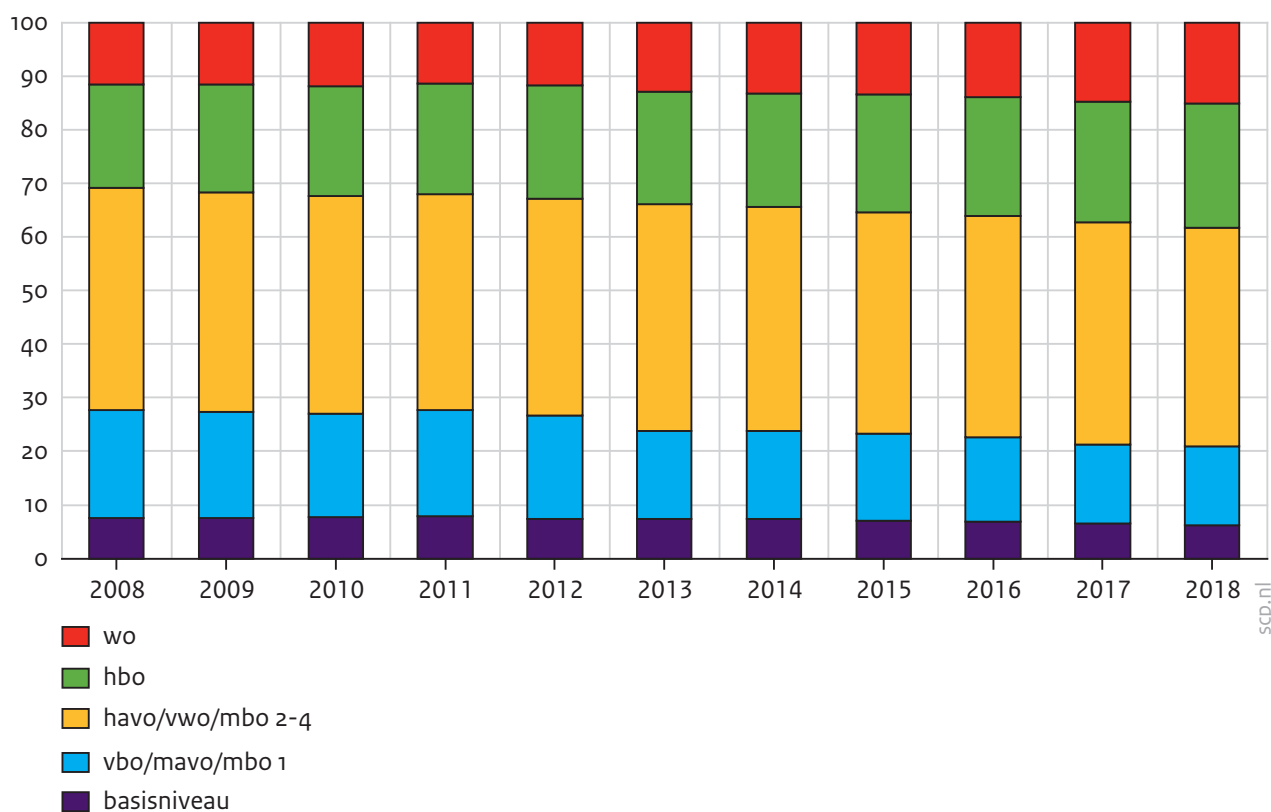
In vergelijking met eerdere decennia is de stijging in het laatste decennium afgevlakt, maar het aantal hogeropgeleiden (hbo en wo) blijft groeien (figuur 4.1). Het aandeel met een middelbaar opleidingsniveau (havo/vwo/mbo-niveau 2-4) is nagenoeg gelijk gebleven en schommelt rond de 40%-42%.

Het aandeel met een lager opleidingsniveau, dat wil zeggen ten hoogste een opleiding op basis-, vbo/mavo- of mbo-1-niveau, neemt daarentegen verder af. Was in 2008 nog bijna 28% van de bevolking in de leeftijd van 25-64 jaar lager opgeleid, in 2018 was dat afgenomen tot 21%. Dit betekent dat een steeds kleiner deel van de bevolking het zonder startkwalificatie moet stellen.

Figuur 4.1

Bevolking Nederland steeds hoger opgeleid

Gerealiseerd opleidingsniveau, personen van 25-64 jaar, 2008-2018 (in procenten)

Bron: CBS (StatLine, Onderwijsstatistieken 2019: '08-'18) SCP-bewerking

Het opleidingsniveau van vrouwen stijgt sneller dan dat van mannen

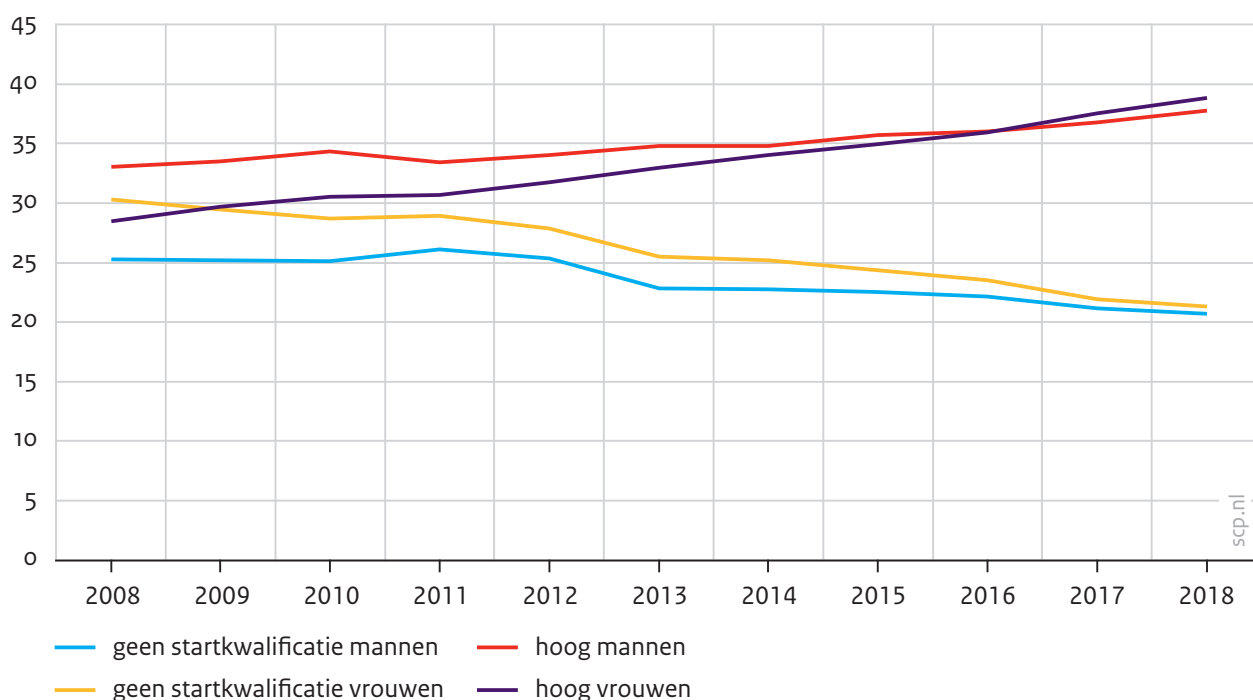
Terwijl de Nederlandse bevolking als geheel steeds hoger opgeleid raakt, is de stijging bij vrouwen sterker dan bij mannen. De aanvankelijk grotere onderwijsachterstand van oudere generaties vrouwen is ingelopen door de jongere generaties, en vrouwen zijn mannen nu voorbijgestreefd. Dit komt het sterkst tot uiting in het aandeel vrouwen met een hoog opleidingsniveau. Waren mannen van 25-64 jaar in 2008 nog hoger opgeleid dan vrouwen, vanaf 2016 hebben vrouwen mannen ingehaald en neemt het verschil in hun voordeel almaar toe (figuur 4.2). De voorsprong is het grootst bij de jongvolwassenen (het leeftijdscohort 25-34 jaar). In 2008 was het verschil bij hen 5 procentpunten in het voordeel van de vrouwen; in 2018 is dit opgelopen tot 9 procentpunten: 52% van de jongvolwassen vrouwen heeft dan een hoog opleidingsniveau bereikt tegenover 43% van de jongvolwassen mannen.

In de periode 2008-2017 lag het aandeel vrouwen van 25-64 jaar zonder startkwalificatie nog wel hoger dan onder mannen, maar het verschil werd geleidelijk aan kleiner (figuur 4.2). Vanaf 2017 ligt het niveau voor vrouwen en mannen op nagenoeg gelijke hoogte: ongeveer een vijfde heeft geen startkwalificatie.

Figuur 4.2

Vrouwen steeds vaker hoogopgeleid dan mannen

Mannen en vrouwen zonder startkwalificatie^a en met een hoog opleidingsniveau,^b personen van 25-64 jaar, 2008-2018 (in procenten)

a Geen startkwalificatie betekent dat men ten hoogste een basisniveau, een vmbo/mavo-diploma of de entree-opleiding (mbo-niveau 1) heeft behaald.

b Hoog staat voor een diploma op hbo- of wetenschappelijk niveau.

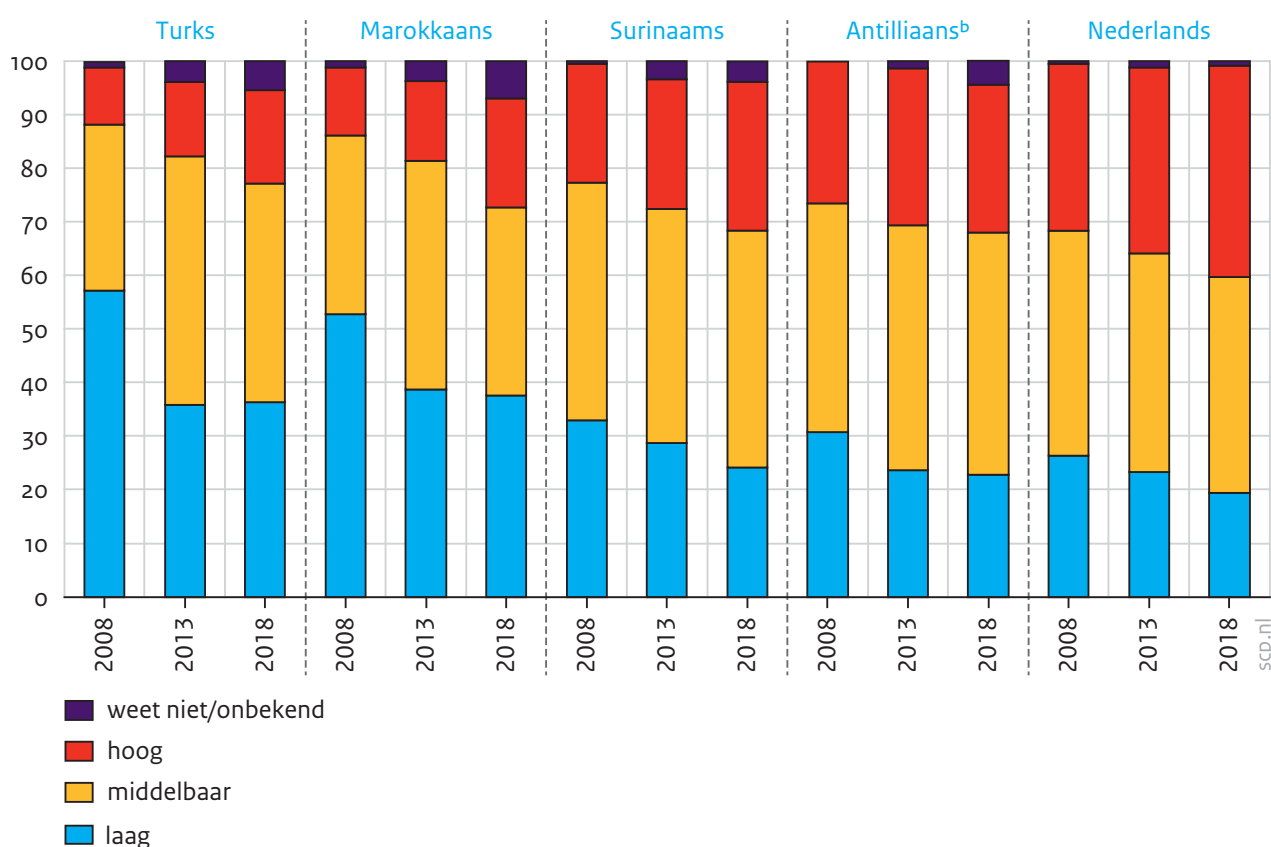
Bron: CBS (StatLine, Onderwijsstatistieken 2019: '08-'18) SCP-bewerking

Stijging opleidingsniveau verschilt per bevolkingsgroep

Ook bij de Nederlanders met een migratieachtergrond stijgt het opleidingsniveau, al hebben zij hun achterstand op autochtone Nederlanders nog steeds niet ingelopen. Al jaren kampen de vier grootste groepen, te weten migranten (en hun nakomelingen) afkomstig uit Turkije, Marokko, Suriname en de (voormalige) Nederlandse Antillen, met onderwijsachterstanden. Er zijn overigens wel verschillen tussen de groepen (figuur 4.3). Vooral het opleidingsniveau van de migranten uit Marokko en Turkije en hun nakomelingen blijft achter. De afname van het aandeel laagopgeleiden lijkt bij hen bovendien te stagneren. Aan de andere kant neemt het aandeel hoogopgeleiden in deze twee groepen wel toe; dit gaat ten koste van het aandeel middelbaar opgeleiden.

Figuur 4.3

Ook opleidingsniveau bevolking met een migratieachtergrond stijgt, maar niet overal in gelijke mate
 Hoogst behaalde opleidingsniveau,^a personen van 25-64 jaar, naar migratieachtergrond, 2008-2018
 (in procenten)

- a Laag = basisniveau, vbo/mavo of mbo-1; middelbaar = havo, vwo of mbo-2, -3, -4; hoog = hbo of wetenschappelijk onderwijs.
 b Antilliaans = voormalige Nederlandse Antillen en Aruba.

Bron: CBS (StatLine Onderwijsstatistiek 2019: '08-'18), SCP-bewerking

Tweedegeneratie-migrantenkinderen vaker in lagere onderwijstypen

Een verklaring voor de stijging van het opleidingsniveau van de vier grote migrantengroepen is de onderwijsdeelname van de in Nederland geboren tweede generatie. Toch heeft ook deze nog een achterstand op autochtone Nederlanders. Leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond bezoeken naar verhouding vaker het vmbo dan in het havo/vwo. Zo had in het schooljaar 2016/'17 ruim 27% van de leerlingen in de vmbo-basisberoepsgerichte leerweg, de laagste van de vier leerwegen in het vmbo, een niet-westerse migratieachtergrond; in het vwo was dit iets meer dan 10% (Inspectie van het onderwijs 2018).

Tweedegeneratie-migrantenkinderen minder vaak naar speciaal basisonderwijs

De meest kwetsbare groep in het basisonderwijs zijn de kinderen van ouders met een laag opleidingsniveau (Inspectie van het onderwijs 2019). Ongeveer de helft van hen zijn kinderen van migranten. Kinderen van laagopgeleide ouders met een migratieachtergrond (tweede generatie) blijven echter minder vaak zitten en worden minder vaak verwezen naar het speciaal basisonderwijs. De inspectie vermoedt dat daarbij negatieve opvattingen van migrantenouders over zittenblijven en verwijzing naar het speciaal basisonderwijs een rol spelen.

Opleidingsniveau van recent gearriveerde vluchtelingen uit Syrië en Eritrea

Tussen 2014 en 2016 kreeg Europa te maken met een grote instroom van vluchtelingen uit landen in oorlog. De grootste groepen die in die periode naar Nederland kwamen, waren Syriërs en Eritreeërs (zie hoofdstuk 2). Hoe het beide groepen in Nederland vergaat en wat hun sociaaleconomische positie is, is onderzocht door onder andere het scp (Dagevos et al. 2018; Miltenburg et al. 2019; Sterckx en Fessehazion 2018).

Met name het onderzoek onder Syrische statushouders biedt gedetailleerde informatie over het opleidingsniveau van de groep (Miltenburg en Dagevos 2018). Over het opleidingsniveau van Eritrese statushouders zijn veel minder data beschikbaar. Wel wordt geconstateerd dat eerdere golven vluchtelingen uit Eritrea (in de jaren tachtig van de vorige eeuw en rond de eeuwwisseling) veel hoger opgeleid waren dan de groep die recent naar ons land is gevlucht. De eerste groepen kwamen vooral uit de grote steden, de laatste groep betrof in meerderheid laagopgeleide jonge mannen van het platteland. De respondenten in het kwalitatieve onderzoek van Sterckx en Fessehazion (2018) hebben, op enkele uitzonderingen na, ten hoogste enkele jaren basisonderwijs genoten. Dat lage niveau vormt een grote belemmering voor het volgen van een opleiding hier en het vinden van een baan.

De Syrische vluchtelingen zijn hoger opgeleid (tabel 4.1), al hebben ook zij, vanwege de oorlogssituatie in hun land en de vlucht, hun opleiding vaak niet kunnen afronden. Bijna een derde heeft daardoor maximaal basisonderwijs gerealiseerd. 31% (niet in de tabel) blijkt in Syrië een opleiding in het hoger onderwijs te hebben gevolgd, maar het aandeel dat dit met een diploma heeft afgesloten (in Syrië, in het buitenland of in Nederland) ligt beduidend lager, op 21%. Het gerealiseerde opleidingsniveau is vergelijkbaar met dat van eerder gearriveerde Irakese en Afghaanse vluchtelingen, en is minder hoog dan dat van Iraanse vluchtelingen (Dagevos et al. 2018).

Tabel 4.1

Opleidingsniveau Syrische statushouders: weinig niveauverschillen tussen mannen en vrouwen

Gerealiseerd opleidingsniveau,^a 15-64-jarige niet-schoolgaande Syrische statushouders, naar geslacht, 2017 (in procenten)

	totaal	man	vrouw
geen opleiding gevolgd of afgerond	14	14	12
basisonderwijs	18	19	15
vmbo	15	15	16
havo, vwo of mbo	32	30	35
hbo, wo	21	21	22

a Gestandaardiseerd.

Bron: SCP/CBS (NSN'17)

Er is weinig verschil tussen de opleidingsniveaus van mannen en vrouwen. Dit is opmerkelijk, omdat er in Syrië zelf wel verschillen naar geslacht zijn. Weliswaar is er vrije toegankelijkheid van het onderwijs voor vrouwen, maar hun schooluitval is iets hoger en het aandeel vrouwen dat ten minste voortgezet onderwijs heeft behaald, is lager dan dat bij mannen (UNDP 2016). Volgens Miltenburg en Dagevos (2018) wijst dit op een selectieve migratie van vrouwen naar Nederland.

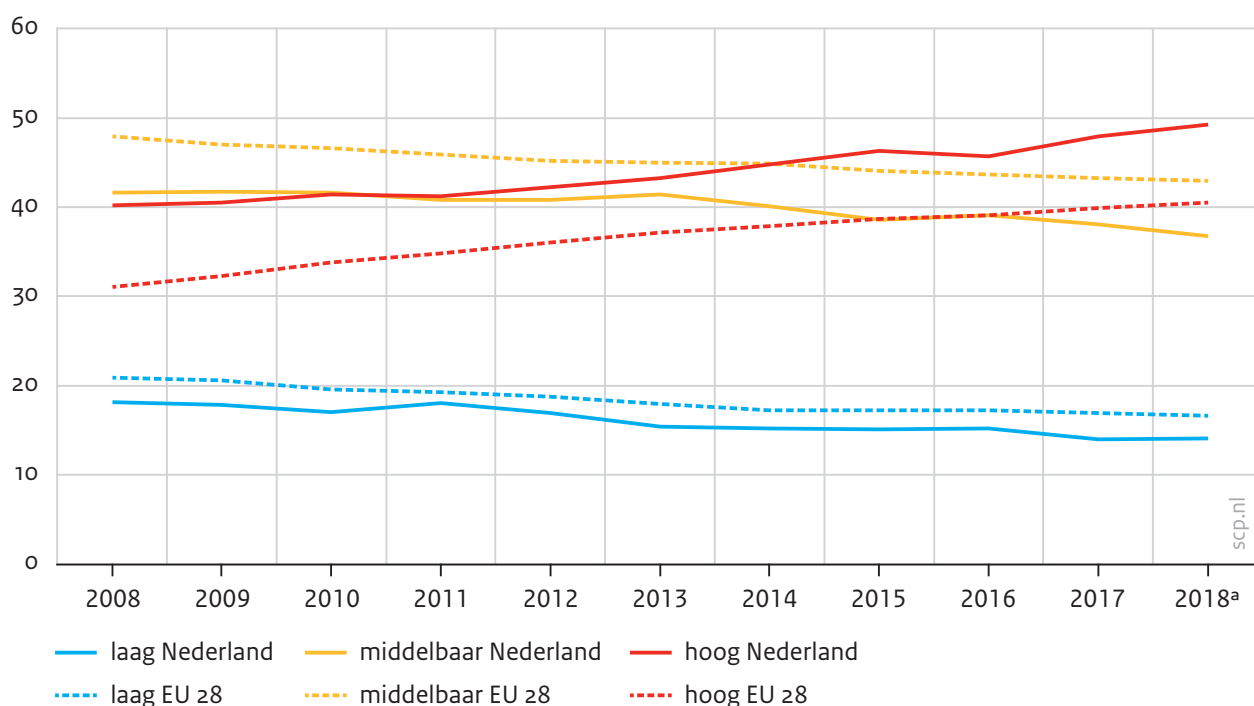
Nog maar weinig Syriërs en Eritreeërs volgen onderwijs in Nederland of hebben er inmiddels een diploma behaald. Hoe de onderwijsdeelname en het opleidingsniveau van deze pas recent naar Nederland gekomen bevolkingsgroepen zich zullen ontwikkelen, is nog ongewis.

Overall in Europa stijgt het opleidingsniveau van de bevolking; Nederland ligt boven het Europese gemiddelde

Ook in de andere landen van de Europese Unie stijgt het opleidingsniveau van de bevolking. In Europa is het aandeel jongvolwassenen (30-34 jaar) met een hoog opleidingsniveau tussen 2008 en 2018 gestegen van 31% naar bijna 41% (in Nederland van 40% naar ruim 49%) (figuur 4.4). Het aandeel jongvolwassenen met een laag opleidingsniveau is in de Europese Unie gedaald van 21% naar 17%. De daling in Nederland was hiermee vergelijkbaar (van 18% naar 14%). Datzelfde geldt ook voor het aandeel middelbaar opgeleiden van 30-34 jaar, dat in Nederland daalde van 42% naar 37%, en in de Europese Unie tussen 2008 en 2018 daalde van 48% naar 43%.

Figuur 4.4

Opleidingsniveau van jongvolwassenen in heel Europa stijgt, Nederland doet het beter dan EU-gemiddelde
Hoogst gerealiseerde opleidingsniveau, personen van 30-34 jaar in Nederland en in Europa, 2008-2018
(in procenten)

a Voorlopige cijfers.

Bron: EC (Eurostat)

In enkele Europese landen is inmiddels meer dan de helft van de 30-34-jarigen hoog opgeleid. Litouwen gaat aan kop met 58% hoogopgeleiden, gevolgd door onder andere Cyprus, Ierland, Luxemburg, IJsland en Zweden. In vooral Zuid- en Oost-Europese landen is het aandeel hoogopgeleiden in die leeftijdscategorie veel lager. Roemenië en Italië vormen de achterhoede met 25% respectievelijk 28% hoogopgeleide jongvolwassenen.

Opwaartse druk in het voortgezet onderwijs, maar deze zwakt af

De toename van het opleidingsniveau is ook in het voortgezet onderwijs zichtbaar; het aandeel jongeren dat naar het vmbo gaat neemt af. Dat is een trend die al langer zichtbaar is (Westerhuis et al. 2016), maar de laatste jaren verder is doorgezet. Ging in 2007/'08 bijna 57% van de leerlingen in leerjaar 3 van het voortgezet onderwijs naar het vmbo, tien jaar later is dat percentage met bijna 3 procentpunten gedaald naar ongeveer 54% (figuur 4.5). Tegelijkertijd lijkt de afname van het aandeel leerlingen in het vmbo de laatste jaren wel af te vlakken; in 2003/'04 ging nog bijna 61% van de leerlingen naar het vmbo.

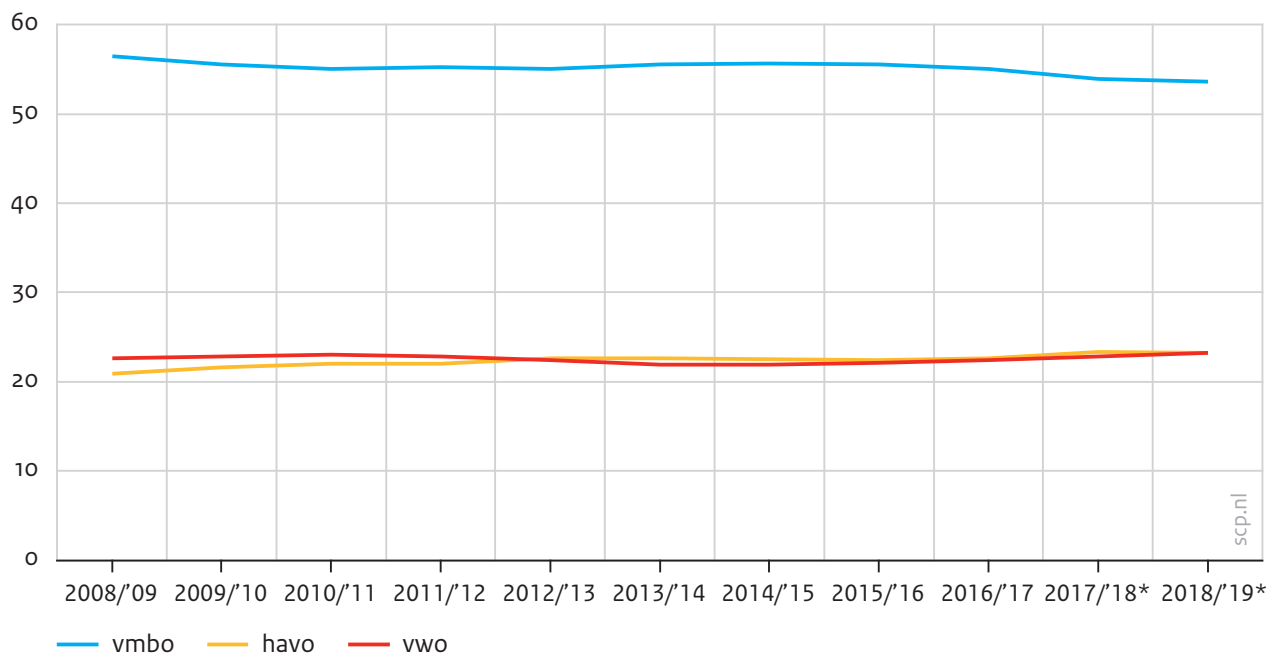
De afname van het aandeel leerlingen in het vmbo over de afgelopen tien jaar is met name ten goede gekomen aan de instroom in het havo. Tussen 2007/'08 en 2018/'19 steeg het aandeel jongeren in het havo met ruim 2 procentpunten, van bijna 21% naar ruim 23%. Deze groei hangt samen met het feit dat de opwaartse druk van het havo naar het vwo de laatste jaren tot stilstand is gekomen. Waar tussen 2003/'04 en 2007/'08 het aandeel leer-

lingen dat naar het vwo ging met bijna 3 procentpunten steeg tot iets minder dan 23%, is dit aandeel sindsdien min of meer stabiel door de jaren heen.

Figuur 4.5

Verdere afname aandeel vmbo-leerlingen ten gunste van vooral de havo

Ontwikkeling deelname aan onderwijstypen in voortgezet onderwijs, leerlingen in leerjaar 3, 2008-2018 (in procenten)

* Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (StatLine) SCP-bewerking

Steeds minder leerlingen in de basisberoepsgerichte leerweg van het vmbo

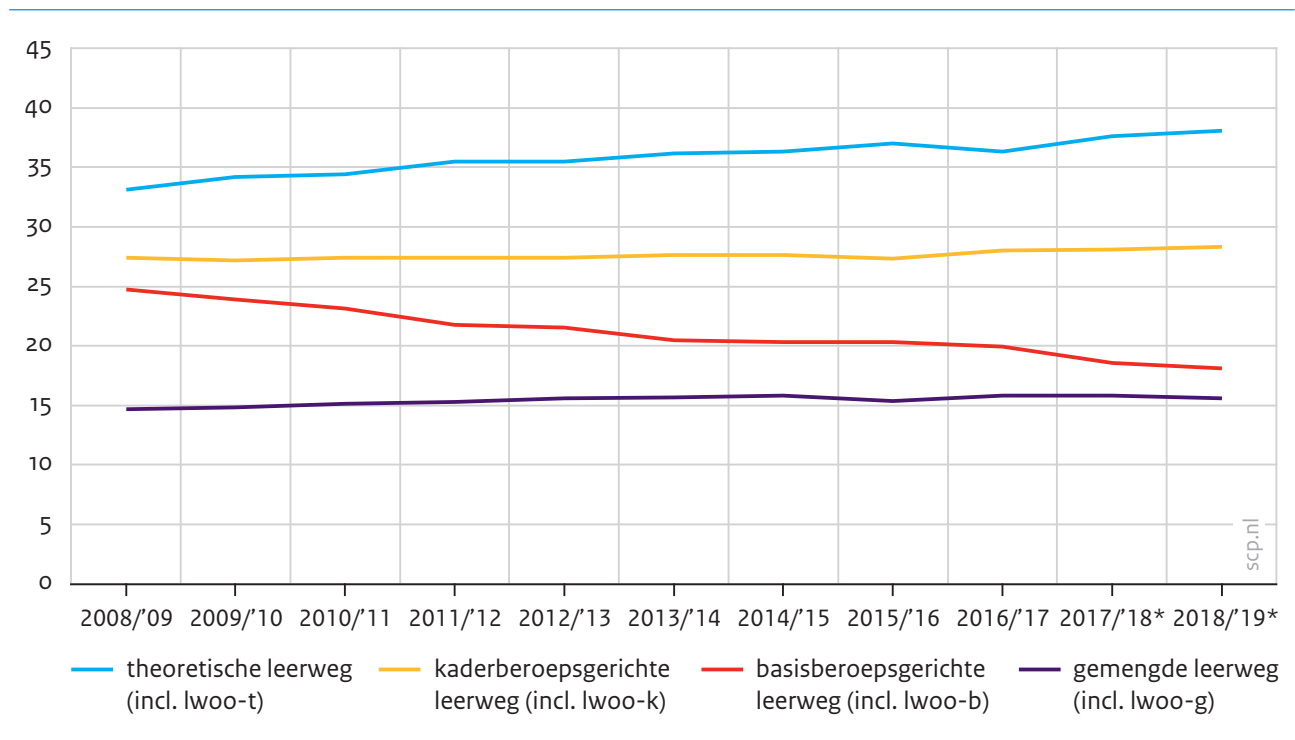
De daling van het aantal leerlingen in de basisberoepsgerichte leerweg van het vmbo zet de laatste jaren onverminderd door. Tussen 2008/'09 en 2018/'19 is het aandeel leerlingen dat binnen het vmbo voor de basisberoepsgerichte leerweg kiest, gedaald van bijna 25% naar iets meer dan 18% (figuur 4.6). Door de verminderde absolute instroom in het voortgezet onderwijs als gevolg van krimp, het geringere aandeel dat daarvan voor het vmbo kiest, en daarbinnen voor de basisberoepsgerichte leerweg, is de terugloop van leerlingen in de basisberoepsgerichte leerweg aanzienlijk (van bijna 26.500 leerlingen in leerjaar 3 in 2008/'09 tot 18.750 leerlingen in 2018/'19). Het kost scholen dan ook steeds meer moeite om aan leerlingen een volwaardig programma te kunnen bieden.

Waar de verschuiving in instroom tussen vmbo, havo en vwo langzaam afzwakt, geldt dat voorsnog niet voor de leerwegen in het vmbo. De terugloop in de basisberoepsgerichte leerweg leidt tot een beperkte groei van het aandeel leerlingen in de kaderberoepsgerichte leerweg en de gemengde leerweg (vmbo gl), maar vooral tot een steeds groter aandeel leerlingen dat voor de theoretische leerweg kiest. Een deel van de leerlingen dat voorheen naar de basisberoepsgerichte leerweg gegaan zou zijn, lijkt nu voor de kaderberoepsgerichte leerweg te kiezen. Leerlingen voor de kaderberoepsgerichte leerweg kiezen op

hun beurt nu vaker voor de gemengde, en vooral de theoretische leerweg. Binnen het vmbo is de instroom in de theoretische leerweg tussen 2008/'09 en 2018/'19 toegenomen van 33% tot 38%. Het aandeel leerlingen dat een beroepsgerichte leerweg in het vmbo volgt, is in de afgelopen tien jaar gedaald van 52% naar iets meer dan 46%.

Figuur 4.6
Steeds minder instroom in de basisberoepsgerichte leerweg

Instroom van leerlingen in de vier leerwegen van het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs, 2008-2018 (in procenten)

* Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (StatLine) SCP-bewerking

Deelname aan vmbo het grootst onder jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond

Jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond volgen relatief het meest een opleiding in het vmbo. In het schooljaar 2018/'19 zat bijna 65% van de leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond op het vmbo, tegenover 52% van de leerlingen met een autochtoon-Nederlandse achtergrond en 47% van de leerlingen met een westerse migratieachtergrond. Wel is het aandeel jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond dat het vmbo bezoekt, in de afgelopen tien jaar sterk afgenomen: in het schooljaar 2008/'09 volgde nog 71% van hen een opleiding in het vmbo. De relatief geringere instroom in het vmbo doet zich bij alle leerlingen voor, ongeacht hun herkomst, maar is het sterkst onder jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond.

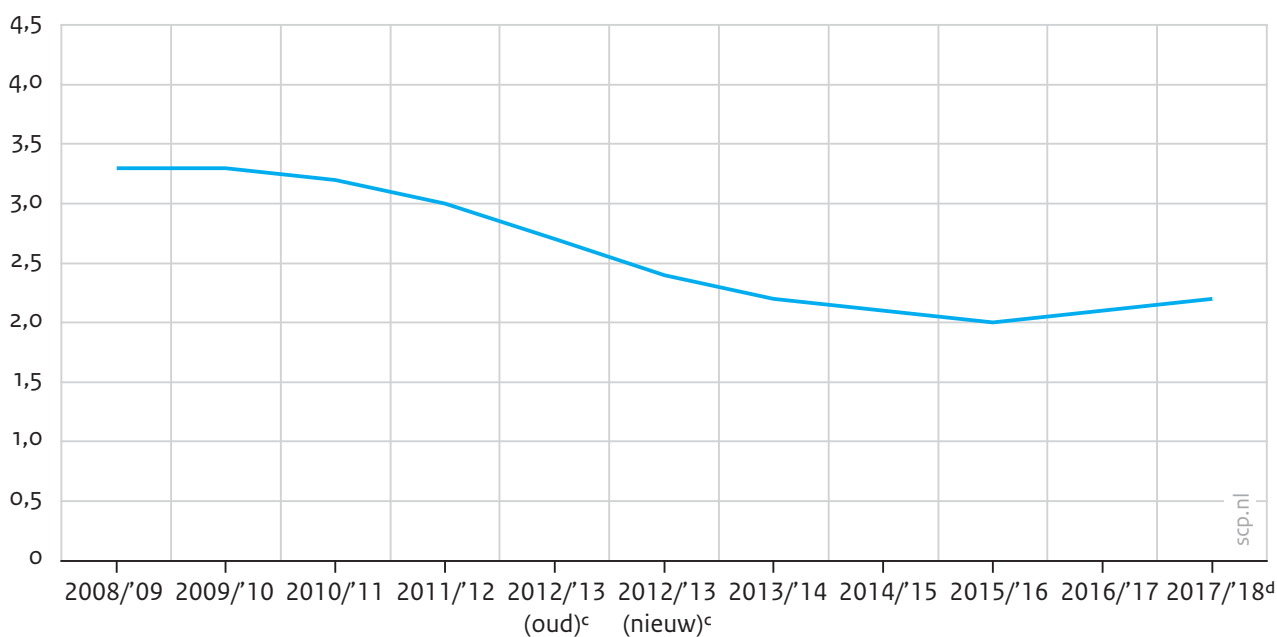
Na een sterke daling neemt recent het aantal voortijdig schoolverlaters weer toe

Het aantal jongeren dat zonder een havo-, vwo- of ten minste een mbo-2-diploma de school verlaat, is de afgelopen tien jaar sterk gedaald. De laatste twee jaren stijgt dit aantal echter weer licht. In het schooljaar 2017/'18 stroomden ongeveer 30.200 jongeren voortijdig uit het onderwijs. Dat waren er ruim 1800 meer dan het jaar daarvoor. Het aandeel voortijdig schoolverlaters ligt daarmee weer boven de 2% (figuur 4.7). Het eerder geformuleerde streven van de overheid om in 2021 maximaal 20.000 jongeren zonder startkwalificatie het onderwijs te laten verlaten, raakt daarmee meer en meer buiten bereik.

Figuur 4.7

Voortijdig schoolverlaten stijgt voor het tweede jaar op rij

Uitstroom zonder startkwalificatie, personen van 12-23 jaar,^a 2008-2018 (in procenten)^b

- a Leerlingen die in een gegeven jaar het onderwijs verlaten zonder startkwalificatie. Het gaat hierbij dus om de jaarlijkse aanwas. Het onderzoeksjaar 2014/'15, bijvoorbeeld, beschrijft leerlingen die op 1 oktober 2014 staan ingeschreven in het voortgezet onderwijs, middelbaar beroepsonderwijs of voortgezet algemeen volwassenenonderwijs en op 1 oktober 2015 het onderwijs zonder startkwalificatie hebben verlaten.
- b In procenten van het aantal ingeschreven leerlingen en studenten aan het begin van het schooljaar.
- c Voor 2012/'13 zijn de cijfers gepresenteerd die het CBS volgens de oude en de nieuwe methode heeft berekend. De cijfers van de oude methode zijn vergelijkbaar met de cijfers voor de jaren 2008/'09 tot en met 2011/'12. De cijfers van de nieuwe methode zijn vergelijkbaar met de cijfers voor de jaren 2013/'14 tot en met 2017/'18.
- d Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (StatLine)

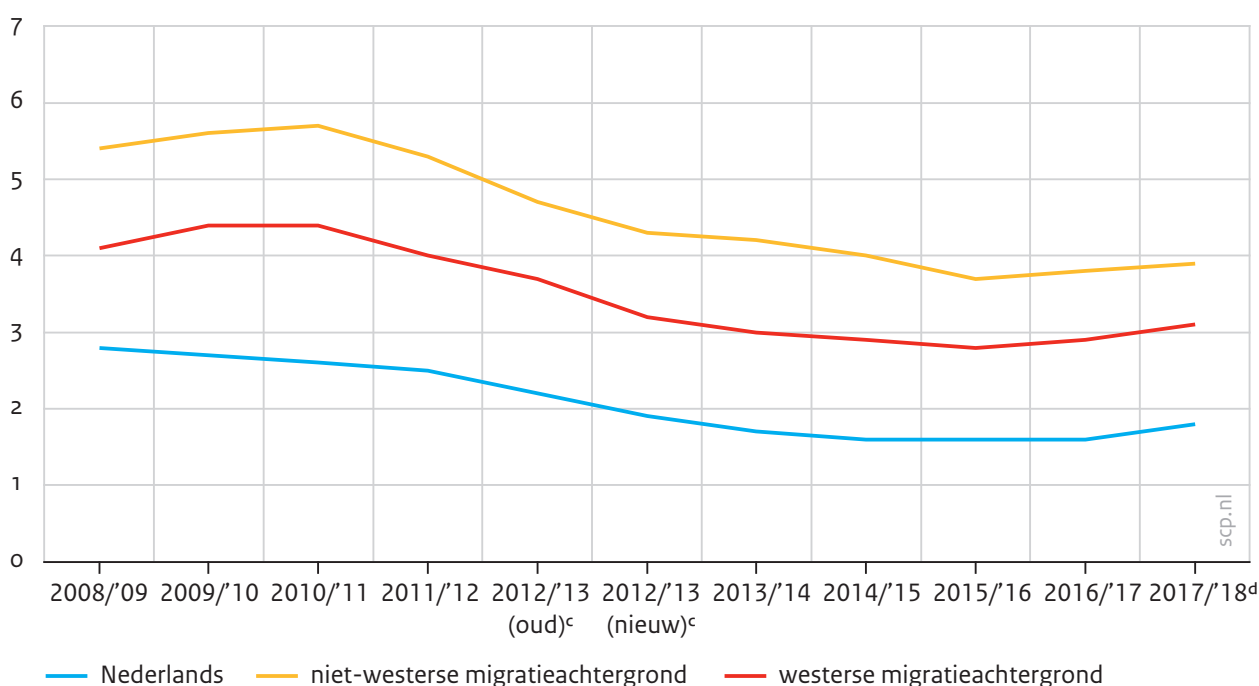
Voortijdig schoolverlaten het grootst onder jongeren met een migratieachtergrond

In het schooljaar 2017/'18 verlieten 18.220 Nederlandse jongeren het onderwijs zonder startkwalificatie; onder jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond ging het om 9350 personen en onder jongeren met een westerse migratieachtergrond om 2640 personen. Het percentage voortijdig schoolverlaters is het hoogst onder jongeren met een migratieachtergrond, en met name onder degenen met een niet-westerse migratieachtergrond (figuur 4.8). Wel is het verschil in voortijdig schoolverlaten tussen autochtoon-Nederlandse jongeren en jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond de afgelopen tien jaar kleiner geworden.

Figuur 4.8

Uitstroom zonder startkwalificatie het hoogst onder jongeren met migratieachtergrond

Uitstroom zonder startkwalificatie, personen van 12-23 jaar,^a naar migratieachtergrond, 2008-2018 (in procenten)^b

- Leerlingen die in een gegeven jaar het onderwijs verlaten zonder startkwalificatie. Het gaat hierbij dus om de jaarlijkse aanwas. De periode 2014/'15, bijvoorbeeld, beschrijft leerlingen die op 1 oktober 2014 staan ingeschreven in het voortgezet onderwijs, middelbaar beroepsonderwijs of voortgezet algemeen volwassenenonderwijs en op 1 oktober 2015 het onderwijs zonder startkwalificatie hebben verlaten.
- In procenten van het aantal ingeschreven leerlingen en studenten aan het begin van het schooljaar.
- Voor 2012/'13 zijn de cijfers gepresenteerd die het CBS volgens de oude en de nieuwe methode heeft berekend. De cijfers van de oude methode zijn vergelijkbaar met de cijfers voor de jaren 2008/'09 tot en met 2011/'12. De cijfers van de nieuwe methode zijn vergelijkbaar met de cijfers voor de jaren 2013/'14 tot en met 2017/'18.
- Voorlopige cijfers.

Bron: CBS (StatLine)

4.3 Druk om te presteren

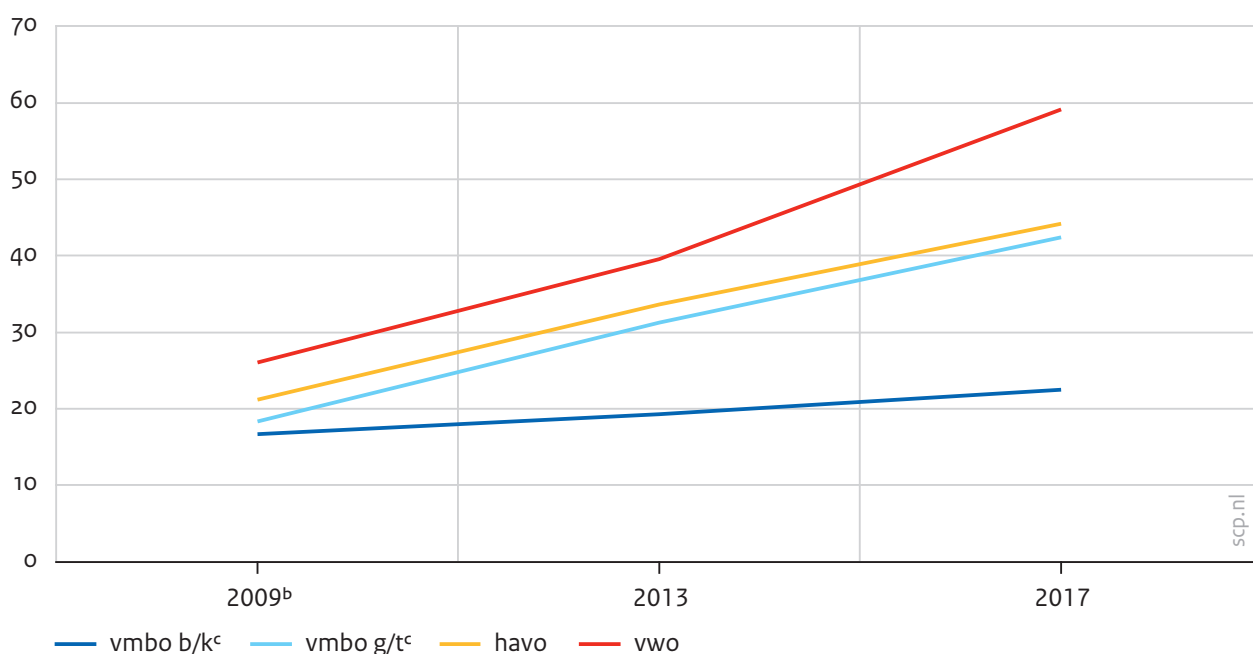
Toenemende prestatiedruk in het basis- en voortgezet onderwijs

Een deel van de leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs ervaart (hoge) druk door schoolwerk. Dit is vooral in het voortgezet onderwijs substantieel (38%); in het basisonderwijs geldt dit voor 12% van de leerlingen, zo blijkt uit het vierjaarlijkse onderzoek naar *Health Behaviour in School-aged Children* (HBSC; De Roos en Stevens 2018). Het aandeel leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs dat schooldruk ervaart in 2017 is, ten opzichte van de eerste meting van het HBSC-onderzoek in 2001, verdubbeld (figuur 4.9).

Figuur 4.9

Ervaren schooldruk neemt toe, vooral onder leerlingen in het vwo

Het ervaren van (nogal) veel schooldruk, leerlingen in het derde leerjaar van het voortgezet onderwijs,^a naar onderwijstype, 2009-2017 (in procenten)

- a Jongeren is gevraagd in hoeverre zij zich door hun schoolwerk onder druk voelen staan. Zij konden deze vraag beantwoorden met 'helemaal niet', 'een beetje', 'nogal veel' en 'veel'. Voor deze rapportage zijn de laatste twee categorieën samengenomen.
- b In 2009 zat een beperkt aantal leerlingen in een gecombineerde vmbo b/t- of havo/vwo-klas. Deze zijn buiten de analyses gelaten.
- c Vmbo b/k = vmbo basis- en kaderberoepsgerichte leerweg; vmbo g/l = vmbo gemengde en theoretische leerweg.

Bron: uu/scp/Trimbos (HBSC'09/17) SCP-bewerking

Oudere leerlingen (in de leeftijdsgroep van 12-18 jaar), meisjes en leerlingen met een niet-westerse migratieachtergrond ervaren meer druk door schoolwerk dan de andere groepen leerlingen. De schooldruk lijkt vooral bij vwo-leerlingen sterk toegenomen; waar in 2009 ongeveer 26% van de vwo-leerlingen (nogal) veel schooldruk zei te ervaren, lag dat aan-

deel in 2017 op 59%. Niettemin is ook in het vmbo g/t en havo de toename tussen 2009 en 2017, met respectievelijk 24 en 23 procentpunten, aanzienlijk. Leerlingen in het vmbo b/k ervaren een relatief minder sterke schooldruk: van 17% in 2009 tot 23% in 2017.

Negatieve gevolgen van schooldruk voor het psychisch welzijn van jongeren

In de *Volksgesondheid Toekomst Verkenning 2018* wordt verondersteld dat de toegenomen prestatiedruk gevolgen kan hebben voor het psychisch welzijn van jongeren (RIVM 2018). Eerder wees de Kinderombudsman op de tijdsdruk waar kinderen al vroeg mee te maken krijgen, en de stress die zij daardoor ervaren (De Kinderombudsman 2016). Hoewel de mogelijke gevolgen van de prestatiedruk op het welzijn van kinderen in de media veel aandacht krijgen, ontbreken voorsnog betrouwbare gegevens hierover (Van der Geest 2018). Dat laat onverlet dat er wel aanwijzingen zijn dat een als te hoog ervaren belasting en prestatiedruk negatief samenhangen met het welzijn van kinderen en jongeren. Het HBSC-onderzoek laat zien dat jongeren in het voortgezet onderwijs die veel schooldruk ervaren, ook vaker psychosomatische klachten hebben. Van de jongeren die een behoorlijke tot aanzienlijke druk door hun schoolwerk ervaren, heeft een derde emotionele problemen: zij hebben last van hoofdpijn, buikpijn of misselijkheid, piekeren veel, voelen zich ongelukkig, zijn zenuwachtig in nieuwe situaties of zijn snel angstig (tabel 4.2). Bij jongeren die niet of nauwelijks schooldruk voelen, is dat iets meer dan een op de tien.

Tabel 4.2

Jongeren met schooldruk hebben ook vaker psychosomatische klachten

Psychosomatische klachten, leerlingen in het derde leerjaar van het voortgezet onderwijs, naar ervaren schooldruk, 2017 (in procenten)

	emotionele problemen ^a		hyperactiviteit ^b	
	geen of geringe	redelijk tot veel	geen of geringe	redelijk tot veel
helemaal geen of een beetje schooldruk	87	12	75	25
(nogal) veel schooldruk	67	33	63	37

a Emotionele problemen zijn in kaart gebracht aan de hand van vijf items: heeft vaak last van hoofdpijn, buikpijn of misselijkheid, heeft veel zorgen, voelt zich vaak ongelukkig, is zenuwachtig in nieuwe situaties, is snel angstig. Antwoorden zijn per onderwerp gescoord als 0 (niet waar), 1 (beetje waar) of 2 (zeker waar). 'Geen of gering' verwijst naar een totaalscore van 0-4, 'redelijk tot veel' naar een totaalscore van 5-10.

b Hyperactiviteit is in kaart gebracht aan de hand van vijf items: is rusteloos/overactief, is constant aan het wiebelen en friemelen, is snel afgeleid, kan nadenken voor iets te doen (omgescoord), kan aandacht goed vasthouden (omgescoord). Antwoorden zijn per onderwerp gescoord als 0 (niet waar), 1 (beetje waar) of 2 (zeker waar). 'Geen of gering' verwijst naar een totaalscore van 0-5, 'redelijk tot veel' naar een totaalscore van 6-10.

Bron: uu/SCP/Trimbos (HBSC '17) SCP-bewerking

Ook hyperactiviteit komt vaker voor bij jongeren die een grote schooldruk voelen. Zij zijn vaker rusteloos, sneller afgeleid en zitten meer te 'wiebelen en friemelen'. Jongeren met hyperactiviteit hebben meer moeite om systematisch te werk te gaan, van te voren te bedenken wat ze gaan doen en af te maken waaraan zij begonnen zijn. Van de jongeren die veel druk vanuit hun schoolwerk ervaren, heeft 37% problemen met hyperactiviteit; daar staat tegenover dat een kwart van de jongeren die geen sterke schooldruk voelt ook hiervan last heeft.

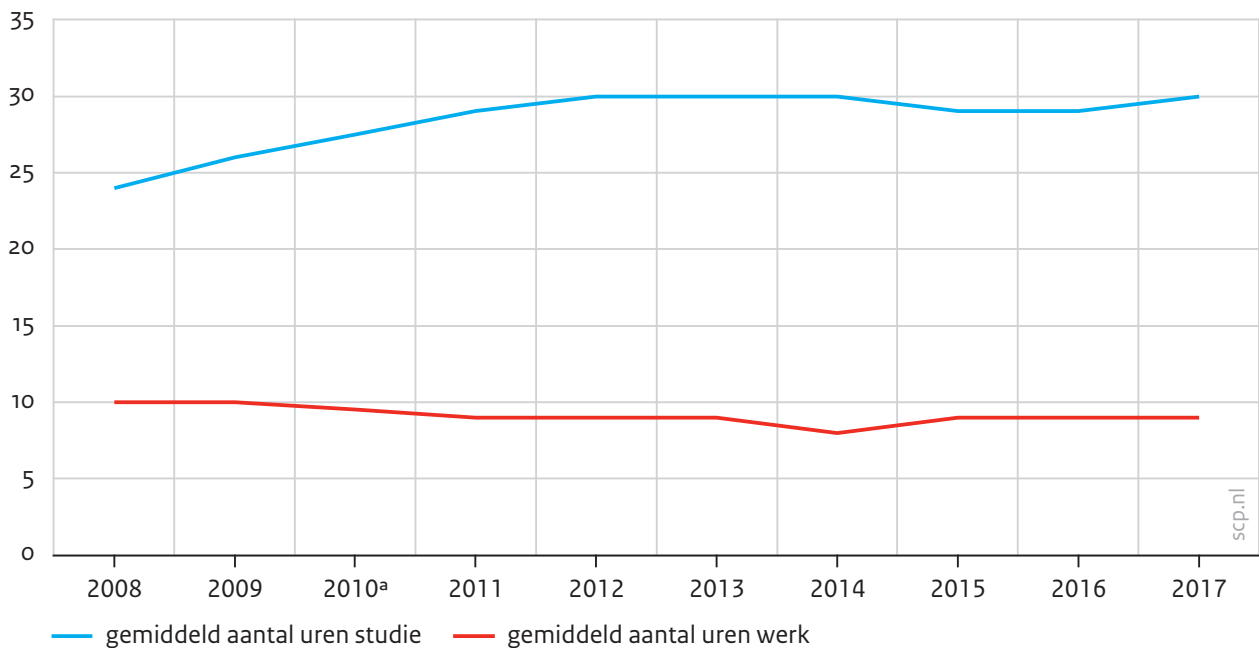
Prestatiedruk in het hoger onderwijs

Meer nog dan de schooldruk van leerlingen in het voortgezet onderwijs, staat recent de prestatiedruk van studenten in het hoger onderwijs in de belangstelling. Door studentenorganisaties wordt gewezen op een toenemende stress onder studenten en een groter aantal studenten dat met burn-outverschijnselen kampt (ISO 2019). Een steeds groter aantal studenten zoekt psychologische hulp. De reden hiervoor wordt vaak gezocht in het feit dat de eisen waaraan studenten moeten voldoen steeds verder aangescherpt zijn, en dat studenten daardoor een grotere druk ervaren. Een onderzoek onder studenten van de Radboud Universiteit liet in 2017 zien dat ruim de helft van hen veel of heel veel druk ervoer en een derde gaf aan dat die druk bovendien veel of heel veel invloed had op hun studie (Radboud Universiteit 2017). Een studie onder studenten van de Hogeschool Windesheim kwam tot vergelijkbare bevindingen. Ruim twee derde van de studenten in dat onderzoek ervoer vaak tot zeer vaak studiedruk, en zes op de tien studenten vond dat de druk bovendien was toegenomen (Windesheim 2018). Het gaat hierbij om de beleving van studenten, waarbij het de vraag is in hoeverre er daadwerkelijk sprake is van een toename in ervaren prestatiedruk, maar landelijke cijfers bieden wel enige ondersteuning hiervoor. De tijd die studenten in het hoger onderwijs aan hun studie besteden is de laatste jaren weliswaar min of meer stabiel gebleven, maar ten opzichte van tien jaar geleden wel toegenomen (figuur 4.10), terwijl zij gemiddeld evenveel tijd kwijt zijn aan een baan naast hun studie als tien jaar geleden.

Figuur 4.10

Tijdsbesteding studenten in het hoger onderwijs neemt toe

Gemiddeld bestede tijd per week aan studie en betaald werk, studenten in het hoger onderwijs, 2008-2017 (in uren)

Bron: ocv (Studentenmonitor hoger onderwijs 2008-2017)

De toename in tijd die studenten aan hun studie besteden, laat zich moeilijk duiden. Mogelijk hangt die voor een deel samen met het bindend studieadvies dat veel opleidingen hanteren. Sinds de invoering van dit advies in 1998 is, onder de druk die opleidingen voelen om hun rendementen te verbeteren, de norm voor studenten hoger komen te liggen. Een recente inventarisatie laat zien dat in het wetenschappelijk onderwijs veel opleidingen een norm van 42 of 45 studiepunten hanteren; in het hbo is een norm van rond de 50 studiepunten gebruikelijk (TK 2018/2019).

Studenten leggen zich daarnaast ook zelf bepaalde prestatie-eisen op. Veel studenten proberen zich te onderscheiden door extra vakken te volgen, een deel van hun opleiding in het buitenland te doen of activiteiten buiten hun studie te verrichten. Vanuit instellingen wordt dit ook gestimuleerd. Er zijn steeds meer *university colleges* in het wetenschappelijk onderwijs die extra eisen aan studenten stellen. Het aantal studenten dat voor een opleiding aan een *university college* kiest, neemt de laatste jaren toe, zowel absoluut als relatief ten opzichte van andere opleidingen (DUO 2019). Daarnaast kennen opleidingen in het hbo en het wetenschappelijk onderwijs vaker excellentietrajecten, waartoe studenten toegang kunnen krijgen op basis van hun behaalde studieresultaten, hun motivatie en hun overige activiteiten.

4.4 Werkdruk bij docenten

Nederland neemt in de EU een bijzondere positie in, doordat het aantal lesuren voor docenten in het basis- en voortgezet onderwijs hoger is dan in de meeste andere landen, en ook doordat de klassen hier gemiddeld groter zijn (OECD 2018). Nederlandse docenten staan dus relatief veel voor de klas en de klassen zijn relatief groot.

Docenten en ouders geven echter de voorkeur aan kleine klassen. In kleine klassen, zo is de gedachte, is er meer aandacht voor individuele kinderen (maatwerk) en kan beter ingespeeld worden op kinderen met speciale behoeften (passend onderwijs). Ook reduceren kleinere klassen de tijd die docenten kwijt zijn aan klassenmanagement. Kleinere klassen zouden om die redenen gunstig uitwerken voor bijvoorbeeld leerlingen met achterstanden. Toch is er maar beperkt bewijs dat kleinere klassen een positief effect hebben op de leerprestaties van groepen leerlingen (zie voor bronnen: OECD 2018). Echter, ook al staat het effect voor de leerlingen niet onomstotelijk vast, voor de docenten telt zwaar mee dat kleinere klassen hun werklast kunnen verlichten.

Hoe personen hun werkdruk inschatten, hangt samen met de ervaren autonomie (regelmogelijkheden in het werk) en de taakeisen die aan hen worden gesteld (snelheid, hoeveelheid en extra werk) (TNO 2019). In de Arbobalans van TNO (2019) rapporteren werknemers over 2017 dat aan hen vaker hoge taakeisen worden gesteld en dat tegelijkertijd de autonomie in het werk is afgenomen. Juist deze combinatie geldt als ongunstig voor de psychische gezondheid: het leidt tot een verhoogd risico op werkstress en burn-outklachten. Ook de emotionele belasting is van invloed op de ervaren werkdruk en vormt een risico voor de gezondheid. Onderwijs scoort van alle sectoren het hoogst op de risico-indicator hoge taakeisen en, na gezondheidszorg, het hoogst op de indicator hoge emotionele belasting. Alleen met de autonomie in het werk is het, in vergelijking met andere sectoren, in het onderwijs gunstiger gestemd (vier van de dertien sectoren scoren hoger op de indicator lage autonomie). Niettemin is het risico op burn-out, op de horecasector na, in het onderwijs het hoogst (zie figuur 6.7 in hoofdstuk 6).

In de periode 2008-2017 zijn de burn-outklachten bij de Nederlandse beroepsbevolking in totaal gestegen van 12,4% tot 16,1%. Gevraagd naar de behoefte van werknemers aan (aanvullende) maatregelen die werkgevers zouden moeten nemen om arbeidsrisico's weg te nemen, wil bovenal de sector onderwijs maatregelen op het gebied van werkdruk, werkstress en emotioneel zwaar werk; daarnaast dienen intimidatie, agressie en geweld aangepakt te worden (TNO 2019).

Verder draagt het tekort aan leraren bij aan een grotere werkdruk van het onderwijspersoneel en begrenst het de mogelijkheden voor het bieden van maatwerk. De Inspectie van het onderwijs (2019) en de Onderwijsraad (2018) waarschuwen voor de risico's voor onderwijs en samenleving van het tekort, dat nu al fors is in het basisonderwijs, met name in de Randstad en in scholen met veel kinderen van niet-westerse migranten; maar ook wordt een groeiend tekort verwacht in het speciaal en voortgezet onderwijs en in het mbo. Bij gebrek aan gegadigden voor openstaande banen en aan invallers bij ziekte, staat het

zittende personeel er onder grote druk om de boel draaiende te houden. Om het naar huis sturen van kinderen te voorkomen, worden onbevoegde of onvoldoende bekwame docenten ingezet, of worden klassen samengevoegd. Voor onderwijsvernieuwing of aandacht voor individuele leerlingen is nog onvoldoende tijd en de inspectie constateert dat het plezier in het werk voor het zittende personeel afneemt, waardoor de kans op stoppen toeneemt en het probleem groter zal worden. De inspectie verwacht om die redenen op termijn problemen met de kwaliteit van het onderwijs.

Scholen in het funderend onderwijs proberen niettemin tegemoet te komen aan de roep om maatwerk, maar lopen, naast bovengenoemde obstakels, nog tegen andere grenzen aan. Zo wordt in het voortgezet onderwijs maatwerk als lastig uitvoerbaar ervaren, omdat het moeilijk is voor docenten om grip te krijgen op de individuele (leer)behoeften van de vele leerlingen die zij wekelijks zien, en er dan ook nog de benodigde aandacht aan te geven (Van Casteren et al. 2017b).

In het basisonderwijs zet het werken in (grote) groepen en in groepen met complexe problemen (gebroken gezinnen, armoede, criminaliteit, huiselijk geweld) een rem op de mogelijkheden om individuele ondersteuning te bieden. Meer handen voor de klas is er het motto. Extra gelden die door het kabinet beschikbaar zijn gesteld voor werkdrukverlaging in het basisonderwijs, zijn in de scholen vooral ingezet voor het aanstellen van (extra) onderwijsassistenten, groepsleerkrachten, vakleerkrachten of teamondersteuners (Van Bokhoven et al. 2019). Volgens de eerste geluiden (DUO-enquête onder een kleine 600 leerkrachten in het basisonderwijs) biedt die (extra) inzet verlichting voor de hoge werkdruk die wordt ervaren. Bijna twee op de drie (63%) leerkrachten geven aan dat het extra budget hun persoonlijke werkdruk enigszins tot sterk verlaagt en driekwart bemerkt zo'n effect in het team. De extra inzet of extra handen voor de klas hebben hun persoonlijk en hun team vooral meer tijd gegeven om de administratie te doen. Ook noemen de leerkrachten dat zichzelf en hun team er meer tijd voor de leerlingen door hebben gekregen. Het team profiteert er verder van dat het werk nu beter wordt verdeeld en er vaker vervanging is bij ziekte. Toch zijn de maatregelen volgens de leerkrachten nog niet voldoende om de werkdruk structureel te veranderen: 59% vindt het niet meer dan een druppel op de gloeiende plaat.

4.5 Tot slot

Het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking stijgt. Een groot deel van de jongeren die de arbeidsmarkt betreden is hoog opgeleid. Hoewel het aandeel voortijdig schoolverlaters de laatste twee jaar weer licht groeit, neemt door de uitstroom van laagopgeleide ouderen, daarnaast binnen de beroepsbevolking ook het aandeel zonder startkwalificatie langzaam af. Deze ontwikkeling doet zich voor onder volwassen autochtone Nederlanders, maar ook onder volwassenen met een migratieachtergrond en zal, naar verwachting, in de komende jaren verder doorzetten.

Vele ouders en hun kinderen zien het belang van een zo hoog mogelijk onderwijsniveau. De Onderwijsraad constateerde recent in zijn advies *Doorgeschoten differentiatie van het onderwijsbestel* dat de plaatsing in het voortgezet onderwijs steeds bepalender wordt voor het eindniveau van jongeren (Onderwijsraad 2019). Het belang van een goede uitgangspositie in het voortgezet onderwijs en daarmee van het advies aan de eind van de basisschool, lijken alleen maar verder toegenomen te zijn.

Ouders willen voor hun kinderen het hoogst haalbare uit de onderwijsloopbaan halen (Elffers 2018). Om dat te bereiken worden kinderen voorbereid op de eindtoets basisonderwijs, krijgen zij in het voortgezet onderwijs bijles in vakken waarin zij zwakker zijn, en worden zij ondersteund bij hun huiswerk in huiswerkinstituten of volgen zij examentrainingen. Jongeren proberen zo hoog mogelijke cijfers op hun examen te halen, doen examen in een extra vak, volgen een excellentieprogramma op hun school of nemen deel aan masterclasses op de universiteit om de kans op de studie van hun keuze te vergroten. Daarnaast oefenen ze soms voor de matching en intake op universiteiten (Herweijer en Turkenburg 2016).

Dat geldt niet voor iedereen. Het zijn vooral hogeropgeleiden die hun kinderen ondersteunen om een zo hoog mogelijke opleiding te behalen, en vooral jongeren in het vwo, en later in het hbo en het wetenschappelijk onderwijs, die proberen om zich van anderen te onderscheiden. Op alle niveaus worden jongeren aangezet om ambitieus te zijn en om hun talenten te ontplooien. Tegelijkertijd lijkt de prestatiedruk voor jongeren te zijn toegenomen. Dat het hierbij niet alleen om een beleving van jongeren lijkt te gaan, wordt ondersteund door het feit dat studenten gemiddeld meer tijd aan hun studie besteden dan tien jaar geleden, terwijl zij daarnaast niet minder zijn gaan werken. Voor jongeren in het voortgezet onderwijs is dit minder duidelijk. Er zijn klachten dat de tijd die leerlingen aan hun huiswerk moeten besteden, is toegenomen, dat ook het aantal toetsen is toegenomen en dat zij naast school een groter aantal andere verplichtingen hebben, maar betrouwbare cijfers hierover ontbreken vooralsnog.

In de media verschijnen daarnaast berichten over ongewenste uitwassen van de toegenomen prestatiedruk. De kans dat leerlingen die in het voortgezet onderwijs meer schooldruk ervaren ook meer sociaal-emotionele en psychische problemen hebben, is groter; onduidelijk is echter in hoeverre hierbij sprake is van een oorzakelijk verband. In het hoger onderwijs hebben weliswaar veel studenten burn-outklachten, maar er is nog discussie over de mate waarin er sprake is van een duidelijk probleem en of dit de laatste jaren is toegenomen. Recent hebben het RIVM et al. (2019) nader in kaart gebracht in hoeverre er sprake is van psychische problemen onder jongeren en welke factoren hieraan bijdragen. De studie maakt duidelijk dat psychische problemen onder jongeren in de afgelopen tien jaar licht gestegen zijn, en dat deze problemen groter zijn naarmate zij ouder zijn. In hoeverre deze problemen mede toe te schrijven zijn aan een grotere prestatiedruk laat zich echter niet eenduidig vaststellen.

De prestatie-eisen die aan kinderen en jongeren worden gesteld, hebben ook hun weerslag op het onderwijs. Dat geldt voor alle sectoren, maar is vooral in het basisonderwijs goed zichtbaar. Maatwerk – door differentiatie naar verschillende niveaugroepen – en het omgaan met kinderen met specifieke ondersteuningsbehoeften hebben het werk van de leraar in het basisonderwijs in de afgelopen tien jaar veranderd. De taakeisen die aan leraren worden gesteld zijn hoog in vergelijking met andere sectoren, en ook de emotionele belasting van leraren is, vergeleken met veel andere beroepen, hoog. De hoge werkdruk die door veel onderwijsgeevenden wordt ervaren, lijkt ook door objectieve gegevens te worden ondersteund: burn-outklachten komen vaker voor bij leraren dan bij werknemers in vrijwel alle andere sectoren. Recente beleidsmaatregelen hebben weliswaar enige verlichting gebracht in de werkdruk, maar het is de vraag in hoeverre deze, met het oog op de lerarentekorten waarmee scholen te kampen hebben, ook daadwerkelijk tot een structurele verbetering zullen leiden.

Literatuur

- Bokhoven, I. van, L. van der Woud en V. van Grinsven (2019). *Onderzoek effecten Werkdrukakkoord. Rapportage*. Utrecht: duo Onderwijsonderzoek & Advies.
- Bucx, F. en A. Roeters (2018). De kindertijd: de tijdsbesteding van jeugdigen. In: A. Roeters (red.), *Alle ballen in de lucht. Tijdsbesteding in Nederland en de samenhang met kwaliteit van leven* (p. 88-101). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Casteren, W. van, J. Bendig-Jacobs, F. Wartenbergh-Cras, M. van Essen en B. Kurver (2017a). *Differentiëren en differentiatievaardigheden in het primair onderwijs*. Nijmegen: ResearchNed.
- Casteren, W. van, J. Bendig-Jacobs, F. Wartenbergh-Cras, M. van Essen en B. Kurver (2017b). *Differentiëren en differentiatievaardigheden in het voortgezet onderwijs*. Nijmegen: ResearchNed.
- Dagevos, J., W. Huijnk, M. Maliepaard en E. Miltenburg (red.) (2018). *Syriërs in Nederland. Een studie over de eerste jaren van hun leven in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- duo (2019). Inschrijvingen wo 2018. Geraadpleegd op 11 juni 2019 via https://duo.nl/open_onderwijsdata/databestanden/ho/ingeschreven/wo-ingeschr/ingeschrevenen-wo4.jsp.
- Elffers, L. (2018). *De bijlesgeneratie. Opkomst van de onderwijscompetitie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Geest, M. van der (2018). Mentale druk op jongeren neemt gevaarlijke vormen aan. In: *de Volkskrant*, 19 juni 2018.
- Herweijer, L. en M. Turkenburg (2016). *Wikken en wegen in het hoger onderwijs*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Inspectie van het onderwijs (2018). *De staat van het onderwijs. Onderwijsverslag 2016/2017*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- Inspectie van het onderwijs (2019). *De staat van het onderwijs. Onderwijsverslag 2017/2018*. Utrecht: Inspectie van het onderwijs.
- iso (2019). *Impact van leenstelsel op welbevinden studenten. Kwantitatief onderzoek naar de relatie tussen het leenstelsel en het welbevinden van studenten in Nederland*. Amsterdam: Motivaction Research and Strategy.
- Kabinet-Rutte III (2017). *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017-2021*. vvd, cda, D66 en ChristenUnie. Den Haag: Rijksoverheid.
- Kinderombudsman, De (2016). *Als je het ons vraagt. De Kinderombudsman op Kinderrechtentour*. Den Haag: De Kinderombudsman.

- Miltenburg, E. en J. Dagevos (2018). Onderwijs. In: J. Dagevos, W. Huijnk, M. Maliepaard en E. Miltenburg (red.), *Syriërs in Nederland. Een studie over de eerste jaren van hun leven in Nederland* (p. 95-112). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Miltenburg, E., J. Dagevos en W. Huijnk (2019). *Opnieuw beginnen. Achtergronden van positieverschillen tussen Syrische statushouders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- OECD (2018). *Education at a glance. OECD indicators*. Paris: OECD Publishing.
- Onderwijsraad (2017). *De leerling centraal*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2018). *Ruim baan voor leraren. Een nieuw perspectief op het leraarschap*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2019). *Doorgesloten differentiatie in het onderwijsstelsel*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Radboud Universiteit (2017). *Radboud-studenten voelen zich veilig, deel heeft last van werkdruk*. Geraadpleegd op 3 juni 2019 via <https://www.ru.nl/nieuws-agenda/nieuws/vm/2017/juli/radboudstudenten-voelen-veilig-deel-last>.
- RIVM (2018). *De mentale druk op jongeren lijkt toe te nemen*. Geraadpleegd op 30 januari 2019 via <https://www.vtv2018.nl/druk-op-jongeren>.
- RIVM, Trimbos-instituut en Amsterdam UMC (2019). *Mentale gezondheid van jongeren. Enkele cijfers en ervaringen*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- Roos, S. de en G. Stevens (2018). Schoolbeleving. In: G. Stevens, S. van Dorselaer, M. Boer, S. de Roos et al. (red.), *HBSC 2017. Gezondheid en welzijn van jongeren in Nederland* (p. 45-60). Utrecht: Universiteit Utrecht / Trimbos-instituut / Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Staatsblad (2015). *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*, jg. 2015, nr. 148.
- Sterckx, L. en M. Fessehazion (2018). *Eritrese statushouders in Nederland. Een kwalitatief onderzoek over de vlucht en hun leven in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stevens, G., S. van Dorselaer, M. Boer, S. de Roos et al. (red.) (2018). *HBSC 2017. Gezondheid en welzijn van jongeren in Nederland*. Utrecht: Universiteit Utrecht / Trimbos-instituut / Sociaal en Cultureel Planbureau.
- TK (2016/2017). *Leven lang leren*. Brief van de ministers van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van 20 september 2016. Tweede Kamer, vergaderjaar 2016/2017, 30012, nr. 72.
- TK (2018/2019). *Hoger onderwijs-, onderzoek- en wetenschapsbeleid / Toelatingsbeleid in het hoger onderwijs*. Brief van de minister van Onderwijs Cultuur en Wetenschap van 25 oktober 2018. Tweede Kamer, vergaderjaar 2018/2019, 31288, nr. 664.
- TNO (2019). *Arbobalans 2018. Kwaliteit van de arbeid, effecten en maatregelen in Nederland*. Leiden: TNO.
- UNDP (2016). *Syrian Arab Republic. Briefing note for countries on the 2016 Human Development Report*. Geraadpleegd op 20 april 2019 via http://hdr.undp.org/sites/all/themes/hdr_theme/country-notes/SYR.pdf.
- vo-Raad (2019a). *Wat speelt er?* Geraadpleegd op 26 maart 2019 via <https://www.vo-raad.nl/themas/onderwijstijd/onderwerpen/332/hoofdstukken/332>.
- vo-Raad (2019b). *Overzicht. Welke mogelijkheden zijn er voor maatwerk*. Geraadpleegd op 26 maart 2019 via https://www.vo-raad.nl/system/downloads/attachments/000/000/583/original/Maatwerktabel_WEBVERSIE_juni_2019.pdf?1560773123.
- Westerhuis, A., P. Baay en J. Neuvel (2016). *De daling van de deelname aan de basisberoepsgerichte leerweg van het vmbo. Passend in een internationale trend? 's-Hertogenbosch: Expertisecentrum Beroepsonderwijs*.
- Windesheim (2018). *Factsheet onderzoek studieklimaat, gezondheid en studiesucces 2017*. Zwolle: Hogeschool Windesheim.